

XII. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia
Kolozsvár, 2009. május 15 – 17.

Gyógynövények nevei a XVI. századi magyar orvosi könyvben

Szerző:

Rácz Tímea–Ilona

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar-norvég szak, III. év

Témavezető:

Dr. Fazakas Emese

Babeş–Bolyai Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar,
Általános Nyelvészeti Tanszék

Bevezetés

A növénynévkutatás a magyar nyelvtörténetben, névtanban és különösen az etnobotanikai vizsgálódásokban nem elhanyagolt terület. Számos cikk, tanulmány született, különösen a népi növénynevekkel kapcsolatban. Péntek János és Szabó T. Attila *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató* című könyve azonosítja a népi növényneveket, és különböző hagyományokat, babonákat is társít ezekhez. Rácz János számos névelemző tanulmányában elsősorban az állatnevek jelentőségét vizsgálta meg a régi és népi nevekben.

A XVI. századi magyar orvosi könyv (más néven Lencsés György *Ars medicája*, a továbbiakban egyszerűsítve *Orvosi könyv*) Melius Péter *Herbariuma* mellett kitűnő forrást szolgáltatott a kutatásoknak, jelentős névanyagával. A könyv növényneveit 2005-ben ifj. Szabó T. Attila összevetette a Melius és más, a korban közel álló fűvészkönyvírók műveiben előforduló nevekkel. A vizsgálat elsősorban előfordulási gyakoriság és a használt nevek ismeretének szempontjából történt. (ifj. Szabó T. 2005)

Dolgozatomban az *Orvosi könyv* első fejezetében, az *Emb⁴zi Testnec betegsegu²l ualo o2uoffagok* című részben előforduló gyógynövények neveit fogom elsősorban nyelvtörténeti szempontból megvizsgálni. A nevek jelentésének kinyomozására alapvető forrásként használtam Vörös Éva *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótárát* (a továbbiakban *Gyógynövények TESz*). Gyógynövénynek pedig minden olyan haszon-, fűszer- vagy vadon élő növényt tekintek, amelynek valamilyen részét a gyógyászatban használták.

A dolgozat első részében elkülönítem a magyarban keletkezett neveket a tükörfordításoktól, a kölcsön- és vándorszavaktól, és csak azokat vizsgálom meg, írott forrásokban megjelenési idejük, illetve szerkesztésmódjuk szempontjából.

A csoportosítás másik szempontja a szemléleti háttér lesz. A névadás motivációját esetenként az idegen nyelvben is megadom. Megvizsgálom azt is, hogy mi a megkülönböztető elemként kiemelt tulajdonság, ami a névben megjelenik (méret, szín stb.), illetve egyes nevekben az állatnevek, tulajdonnevek jelentőségét tüntetem fel. Céloom az, hogy bemutassam azokat a legfontosabb szempontokat, amelyek szerint a számbavett névanyag egy adott rendszerben feldolgozható.

I. A belső keletkezésű nevek

1. Belső keletkezésű nevek szerkesztési elemzése

Belső keletkezésűnek tekintem azokat a növényneveket, amelyek, ha követnek is valamilyen idegen mintát, de forrásaim szerint a magyar nyelvhasználatban jöttek létre. A belső keletkezésű nevek vizsgálatakor Vörös Éva a *Gyógynövények TESz* előszavában Hoffmann István helynévelemzésének háromsíkú modelljét követve részletesen tárgyalja a növénynévadás minden esetét és alesetét, és minden lehetséges névalkotási formára példát is hoz. (Vörös 2008: 18–23). Elemzésemben nem fogom ezt a modellt követni, hanem egyszerűbb csoportosítást alkalmazok, elsősorban a vizsgált anyagmennyiségből kiválasztott nevek jellege miatt.

a. Birtokos jelzős szerkezetek

Az *Orvosi könyv* első részében előforduló ilyen nevek mind jelölt birtokos szerkezetek. Előtagjuk személyt jelölő köznévv, vagy pedig tulajdonnév.

arwa leanu haua, baba kalacchua fw, chuabaure, cuavar vakala fw, venth Ianos kenuere, venufavvonu haua

b. Minőségjelzős szerkezetek

Az ilyen típusú nevekben egy, már meglévő növénynév mellé valamilyen tulajdonságot, leginkább színt vagy termőhelyet jelölő szó kerül. Az így létrejött név vagy a fajtán belül különbözteti meg az adott növényt, vagy hasonlóságon alapuló névátvitellel más növényt nevez meg egy, már létező névvel. Ezek az esetek ritkák, ezért itt külön nem tüntetem fel őket.

fekete wrŋm, fekethe hunuor, fenuer hunuor, feuer Borf, feuer tŋwif, kerek natha fw, keferw lapu, kuffŋdu Boroftuan, meveu kŋmen, mocharu mentha, vivu mentha, vivu vthu fw

c. Összetételek

Az általam vizsgált névanyagban az összetételek teszik ki a nevek legjelentősebb hányadát. A XVI. századi helyesírásban az egybeírás nyilvánvalóan még nem létezett normaként, ezért a legtöbb összetétel tagjai különírva szerepelnek. A két leggyakoribb utótagú csoport a következő:

- A *-fű* magyarázó utótagú összetételek a leggyakoribbak. A nevek közül néhány a *-fű* nélkül is megjelenik úgy az *Orvosi könyv*ben, mint a vele egyidejű, Melius-féle *Herbarium*ban.

balha fw, borf fw, cueng űfw, feoldu fenuw fw, foutofw, fwlfw, galamb b űgu fw, kakas tareu fw, kelus fw, ev űruo fw, kechke varwo fw, lab mofo fw, lep fw, natha fw, madra fw, medve Talp fw, mehfw, puruto fw, rwhfw, vapore fw, sve űkfw, talmofo fw, the mondad fw, tuvt űs fw, varfw, uthu fw

- Más, növényre vonatkozó utótagot tartalmazó összetételek is gyakoriak és változatosak: *bogachkoro, beka lenchue, duvno kek, ebv űleo, feuer t űwif, kechke ragho fa, keferw lapu, lo mentha, machka t űwif, nuul salata, sashaguma, vepv ű ű, vadv ű ű*

2. A belső keletkezésű szavak első írott megjelenése

A nyelvtörténeti áttekintés során érdemes azt is megnézni, hogy az *Orvosi Könyvhöz* képest egyes nevek mikor alakultak ki, pontosabban mikor jelentek meg valamilyen írott forrásban. A *Gyógynövények TESz*-ben közölt, abszolút első forrásuk alapján a belső keletkezésű neveket a következő tágabb csoportokba lehet sorolni:

- Az 1300-as évek végén megjelenő nevek: *eger fark (fark), ev űruo fw, kechke ragho, suluom, sve űkfw, vapore fw*
- Az 1400-as években megjelenő nevek: *ebv űleo, farkas alma, fekete wr űm, eorwenu, saarkerep, vadkek*
- Az 1500–1525 körüli glosszáokban megjelenő nevek: *balha fw, bogachkoro, dunnue uvw fw, Gevemucv, lo mentha, tuvt űs fw, cueng űfw, duvno kek, galamb b űgu fw, puruto fw, Machka t űwif, Medve Talp fw, Mehfw, Sashaguma*
- Az *Orvosi könyv* (1577 k.), mint első írott forrás: *beka lenchue, daru orru fw, feoldu fenuw fw, guk fw, keferw lapu, lab mofo fw, lep fw, lo sofka, machka mevelke, madra fw, talmofo fw, the mondad fw*
- Melius *Herbariuma* (1578), mint első írott forrás: *borf fw, fekethe hunuor, fenuer hunuor, feuer t űwif, fwlfw, kakas tareu fw, kerek natha fw, swlufw, vthu fw, vepv ű ű, vivu vthu fw*
- Azok a nevek, amelyeket más összefoglaló munkák későbből adatolnak (1583–1775): *fwlben erevt ű fw, kechke varwo fw, Lo k űr űm, nuul salata, rwhfw, vamar k űr űm, vadocz, vadv ű ű*

A csoportosításból kitűnik az, hogy a (névanyagomban szereplő) legtöbb növénynév már a korábban tudományos igényű, terjedelmes *Orvosi könyv* előtt is ismeretes volt, különböző forrásokból nyomon követhető. Érdekes viszont az, hogy számos olyan nevet (az itt szereplőkön kívül néhány tükörfordítást is) Melius alkotásának tulajdonítanak, amely Lencsés könyvében már megjelenik. A két könyv nagyjából egy időben keletkezhetett, Melius munkáját 1578-ban adták ki, az *Orvosi könyv* pedig – címlap híján becslések szerint – 1577 körül keletkezhetett.

Ifj. Szabó T. Attila írja erről: „Az sem kizárható, hogy Lencsés – valamilyen formában – használta Melius munkáját (ez a vélekedés éppenséggel a feltételezett, de mindeddig nem bizonyított korábbi Melius-kiadásra vonatkozó vizsgálatok körébe is bevonható volna, bár inkább a korra jellemző ismeretanyag hatása valószínűsíthető). Érdekes itt arra is utalni, hogy a két kézirat egy időben és egy ideig együtt várhatott a megjelenésre 1577-táján Kolozsvárott a Heltai-féle nyomdában; Melius kézírata megjelent, Lencsésé nem. (...) Az is kiolvasható belőle, hogy az *Orvosság könyve* Melius *Herbárium*ától független alkotás.” (ifj.Szabó T. 2005: 146). Látható tehát, hogy ezeknek a neveknek pontos eredetét valójában nem lehet meghatározni, különösen akkor nem, ha két, időben ennyire közel álló munkáról van szó.

Ennél is érdekesebbnek tartom azokat a neveket, amelyeket a *Gyógynövények TESz* még későbből említ. Ennek oka az lehet, amit Vörös Éva a szótár előszavában kiemel: „A XVI. századi magyar orvosi könyv tartalmában eltér a *Herbárium*tól, az *OrvK.* részletes növényismertetéseket nem tartalmaz (így a növénynevek botanikai azonosítása sokkal nehezebb), az orvoslás tudományának szakszerű, tudományos összefoglalása volt...” (Vörös 2008:10). Az ebbe a csoportba tartozó nevek közül egyik sem ma is használatos, tudományos vagy köznyelvi név. Valószínűnek tartom tehát, hogy a nagy időbeni eltérések abból fakadnak, hogy az *Orvosi könyvből* nem lehet pontosan megállapítani a növényt, amelyet a név jelöl. Ezért jelöli meg a szótár szerzője azt a későbbi forrást, amelyben a denotatív jelentés egyértelműen kinyomozható.

II. A nevek szemléleti háttérének elemzése

1. Állatneveket tartalmazó növénynevek

A magyar botanikai nevek között nagyon gyakoriak azok, amelyek valamilyen állatot jelölő elemet tartalmaznak. Szerkezetileg ezek mind összetett szavak és előtagjuk az állat neve, utótagjuk pedig valamilyen növényfajtát jelölő szó, leggyakrabban a magyarázó funkciójú *fű* utótag. Rácz János nyomán megállapíthatjuk, hogy ezeket a növényneveket nyilvánvalóan a „közvetlen természeti környezet” motiválta, az állat neve pedig a növény különböző tulajdonságait fejezheti ki, pl. méretét, szagát, vagy azt, hogy melyik állatnak takarmánynövénye. (Rácz 2000: 119) A következőkben számba veszem az Orvosi könyv első fejezetében található neveket, külön tárgyalva mindegyikben az állatnévi elemet, illetve az állati testrészekről is elkülönítve ezeket.

Bakfw. A *bak* előtagot Rácz János szerint a növény erős szaga motiválta. (Rácz 2006: 303)

Balha fw, tetwfw, rwhfw (varfw). A *bolha*, *tetű*, *rüh* élősködők neveit tartalmazó fűvek szemléleti háttére, hogy ezek irtására használták őket. A *bolhafű* kialakulásában a növény német neve (*Wanzenkraut*) is közrejátszhatott, amelynek előtagja 'poloska' jelentésű; és ez a kellemetlen szagára is utalhat. Az egerek elűző hatása jelenik meg az *eger tŰwif*, 'szűrős csodabogyó' nevében, valamint a *rühfű pefma fw* változatában is.

Beka lenchue. A 'közönséges pásztortáska' növénynek ez a névváltozata hasonlóságon alapuló névátvitellel alakult, az apró lencseszerű termés miatt kapta a mai értelemben is békalencsének nevezett vízinövényről a nevét.

Duvno kek, duvno kenuer, duvno repa, porchun fw. A *disznó* előtag mindegyik növény esetében arra utal, hogy a növény termését, vagy őt magát a sertések etetésére használták elsősorban. A *disznórépa* és a *porcsinfű* latinból tükörfordítással jött létre, a *disznókenyér* előzménye a német *Schweinbrot*. A *disznókek* magyar fejlemény, az ótörök eredetű *kék* utótagja 'saláta' jelentésű (a növény neve hivatalosan is *salátakatáng*). Ugyanehhez a szemléleti háttérhez tartozik a *nuul Salata* elnevezés is.

EbvŰleo, eb kapor, eb teu. Az *eb* előtag általában a növénynevekben a vadon termést, illetve az értéktelenséget jelenti: „A névadási szemlélet háttére tehát leggyakrabban az, hogy az ilyen elnevezésekkel jelölt növények az ember, a névadó közösség számára értéktelenek, hasznavehetetlenek, sőt, jelenlétük sokszor nemkívánatos.” (Rácz 2005: 419.) (vö. „a

kutyának sem kell” szólásunkkal). Mindhárom név német mintára keletkezett, a szemléleti háttér tehát más nyelvekben is hasonló. Az utótagok az első két név esetében alaki hasonlóságot jeleznek, míg a *tej* utótag a szárban levő ragacsos fehér folyadékra vonatkozik (a növény hivatalos botanikai neve is *kutyatej*).

Farkas alma. A *farkas* előtag az ebhez hasonlóan a növény vadon termő, illetve mérgező mivoltára utal, az *alma* pedig a gumószerű termésre. Lencsés megkülönböztet *hím* és *nőstény farkasalmát*, ez arra utal, hogy két különböző, de hasonló felhasználású növényről van szó. Hasoló gumós növények elkülönítésénél gyakori volt ez a nemek szerinti megkülönböztetés.

Kakukfw, fechke fw. Az előtagok madárnevei a növény virágzásának idejére vonatkozhatnak, ti. amikor a kakukk szól, illetve amikor a fecskék visszajönnek. A *fecskefű* esetében Melius a következő magyarázatot adja: „Azért hiyác Fetske funec, hogy a Fetskéc a fioc fvemét ezzel gyogyittyác” (Melius: Herbarium 1578, idézi Vörös 2008: 167.)

Kechke ragho fa. A név jelentése 'a kecske rágja a fát'. Azzal a megfigyelési háttérrel találkozunk, amikor egy növényt arról neveznek el, hogy egy állat szívesen fogyasztja annak levelét vagy kérgét.

Keguo fw, keguo haguma, keguo trang. A *kígyó* előtagú neveknél a szemléleti háttér a növény gyökerének vagy szárának kígyószerű összetekeredésére vonatkozik.

Lo mentha, lo fojka. A *ló* előtag a két névben nem ugyanarra vonatkozik; a *lómenta* 'vízitorma' nevét Melius így magyarázza: „à Louac az vizben meg efvic”. A *lósóska* előtagja pedig arra utal, hogy a növény nagyobb, mint az átlagos sóska, illetve arra, hogy vadon terem.

Machka mevelke, machka tfwif. Ismét két különböző okból került a növények nevébe a *macska* előtag: az elsőben a motiváció az, hogy a macskák kedvelik az édes növényt, a másodikban pedig a *tövis* utótagot egészíti ki: a hegyes tüskék macska karmára hasonlítanak.

Mehfw. Az 'orvosi citromfű' *méh* előtagja arra utal, hogy a növény virágzáskor odavonzza a méheket.

2. Állati testrészeket tartalmazó növénynevek

Azok a növényneveink, amelyek valamilyen állati testrészt tartalmaznak, legnagyobb részben alaki hasonlóságon alapuló névátvitellel jöttek létre. Egy részük magyar alkotás, de akad közöttük latin vagy német mintára, vagy ezek fordításával kialakult név is. A legtöbb név mellett szerepel a *fű* magyarázó utótagként, a többi név esetében pedig az adott állati testrész önmagában alkotja a növény nevét.

Bakvarwo fw, kechke varwo fw. Mindkét név a 'foenum grecum, görögszéna' növényfajtát takarja; a *bakszarvúfű* latinból származik, a *kecskeszarvúfű* a magyarban alakult ki az előző mintájára. A névadás motivációja a hosszúkás, állati szarvra emlékeztető termés.

Daru orru fw. A magyar fejleményű, valószínűleg a tudományos *geranium* 'daru' név hatására keletkezett növénynév a madárcsörszerű termést emeli ki.

Eger fark (fark), (apro fele) eger fw. Mindkét esetben a növény levelei szolgáltatják a névadás alapját, az első esetben puhák és szőrösek, akár az egér farka, a másodikban akkorák és olyan színűek, mint az egér füle.

Eok űr Nuelw, lo nuelw fw. Mindkét név latinból tükörfordítás, a levelek nyelvhez hasonló alakja motiválta a névadást.

Galamb b űgu fw. Ezt a nevet olyan növények viselték, amelyeket saláta gyanánt fogyasztottak. A *galambbegy* mellett a *tyúkbegy* is elterjedt növénynév; szemléleti háttérben az áll, hogy a szárnyasok is fogyasztották.

Kechke vakal. A névadás szemléleti háttere a fehér, hosszú álnyokban elhelyezkedő virágzat kecskeszakállhoz való hasonlósága.

Lo k ű űm, vamar k ű űm, medve Talp fw. Mindhárom esetben a növény leveleinek alakja motiválta a nevet; patára, illetve medvemancsra emlékeztető formájúak. A *lőköröm* és *szamárköröm* esetén meg kell említenünk, hogy a szemléleti háttérben szerepelhet az is, hogy a lovak és szamarak fogyasztották ezeket a növényeket.

Tuk Hur. A német *Hühnerdarm*, 'tyúkbél' mintájára keletkezett a magyar név; a régi *húr* 'bél' utótag a hosszú, csőszerű szárra utal, a *tyúk* pedig arra is, hogy a baromfik szívesen csipegetik.

Tukv űm fw. A németből tükörfordítással létrehozott szó a növény apró, gömbölyű termését emeli ki a névadást motiváló elemként.

Varuulab fw, varkalab fw. Az első esetben a hosszú szár és kapcsolódó szárnyas levelek, a másodikban a sarkantyús virágzat motiválta a névadást. Madarak lábáról gyakran neveztek el növényeket.

3. A növény felhasználására és hatására vonatkozó elemeket tartalmazó nevek

A természetes névadásban a legfontosabb szempont az, hogy az adott növényt mire lehet felhasználni, mi az, amit gyógyít, illetve milyen hatással van az emberre. A felhasználásra és hatásra utaló neveket együtt tárgyalom, mivel a szűk értelemben vett jelentésen kívül kevés az a jellemző, ami miatt el lehetne őket különíteni. Néhány esetben, pl. *tálmosófű* nem

egyértelmű, hogy melyik jelentésárnyalat szerepel a névben; az összetétel kibontható lenne 'amivel a tálat mossák' (a szerkezetre l. még *kecskerágó* 'a kecske rágja a fát'), vagy pedig 'az a fű, amely megmossa, megtisztítja a tálat'. Néhány emberi testrészt tartalmazó névnél pedig alaki hasonlósággal is kell számolnunk; a növény valamely része emberi szervezetre hasonlít, és ez is motiválhatta azt, hogy az adott szerv betegségeinek gyógyítására használták.

belend fw, fekete belend fw. A szláv eredetű *beléndek* szó jelentése 'ábránd'; a növény párhuzamos neve *bolondítófű*, illetve *bolondító beléndek* formában is megjelenik. A növénynek hallucinogén, illetve mérgező hatását figyelték meg, ez indokolja a névadást.

Ev~~l~~ruo fw. A név több növényt is jelölhet, de a szemléleti háttér nagy valószínűséggel minden esetben a következő: „Igazán hívattatik *ezer jó fűnek*, mert ember ennek hafznait, ha ezeret számlál-is, elegendőképpen elő nem számlálhatja” (Nedeliczki: Házi orvos szótárotkska. 1792, idézi Vörös 2008: 68).

Fekethe hunuor, fenuer hunuor. A *hunyor* elnevezést mérgező növényekre alkalmazták, értelme: „az ember behunyja tőle a szemét”.

fwlben erevt~~l~~ fw. Ma helyesen *fülbeeresztőfű*, egyértelműen arra utal, hogy fülbe csepegtették, fülbetegségek gyógyítására használták.

Guk fw. A gyógynövény nevében nem az állat szerepel, hanem a torokgyíkból elvonással létrehozott szó. A szemléleti háttér nyilván az, hogy torokgyík gyógyítására használták.

Kerek natha fw. Nátha ellen használatos gyógynövény.

K~~l~~rontho fw, rontho fw. Lencsés kétféle *kórontófüvet* különböztet meg, a név más-más növényekre vonatkozik, amelyeket latinul is különbözőképpen neveznek: *parietaria*, illetve *saxifragia*. Az utóbbi fordításával jött létre a magyar elnevezés, motivációja az, hogy vesekő ellen használták.

Lab mofo fw. A *tálmosófüvel* párhuzamosan kialakult név azt jelenti, hogy szappanként használták fel. A növény tudományos neve is *szappanfű*.

Lewendula. A latin *lavandula* (lat. *lavare* 'mosni') neve azt mutatja, hogy a növényt mosdóvíz és fehérnemű illatosítására használták.

Lep fw. A növényt lépbetegségek gyógyítására használták.

Madra fw. Az 'anyaméh' jelentésű *mátra* előtag azt mutatja, hogy a növényt szülés utáni fájdalmak és egyéb női betegségek enyhítésére alkalmazták.

Maufw. Kettős motiváció figyelhető meg a név kialakulásában; egyrészt levelei a máj lebenyeire emlékeztetnek, másrészt pedig májbajok gyógyítására használják.

Puruto fw, scarlat feſtű fw. A két név olyan növényeket jelöl, amelyeknek valamilyen kivonatát festőanyagként használták fel.

Swlufw. A *süil* vagy *süly* szó jelentése 'torokduzzanat' ezért ismét kettős motivációról beszélhetünk, akárcsak a *májfű* esetében. A 'nyugati salátaboglárka' gyökere göcsörtös, ezért a torokcsomókhöz, duzzanatokhoz hasonlíthatták, illetve ennek következményeként torokbajok kezelésére használhatták.

Talmofo fw. A 'mezei zsurló' „kovasavtól érdes ízelt szárait ónedények tisztítására használták.” (Vörös 2008: 391.)

Tuvtűs fw. Ez a név valójában a felhasználásra és a hatásra egyaránt utal; babonából csecsemőket fürdettek a növényből készült főzetben, szemmelverés és egyéb rontások ellen. A *tisztesfű* elnevezés tehát vonatkozhat mind a tisztítás, fürdés folyamatára, mind a rossztól való megtisztulásra is.

Varadich. A szláv eredetű név egy néphiedelmen alapszik, miszerint a növény képes a szüzességet visszaadni.

4. Vallási, mitológiai és mondai elemeket tartalmazó nevek

A régi névadásban fontos volt az, hogy a növény gyógyító hatását valamilyen szent névvel vagy egyéb vallási elemmel fejezzék ki. Az általam vizsgált névanyagban kevés ilyen jellegű név szerepel, ám az évszázadok során kialakult elnevezések ennél jóval több szentnevet tartalmaznak. Az *ördög* szót, mint szintén vallási elemet tartalmazó egyetlen nevet is idesoroltam. A mai értelemben vett mitológiai elemek is valójában vallásiak, hiszen ezek a növény latin nevének tükörfordításai, a latinban pedig a római politeista vallás istenségeiről nevezték el a növényt. Vénusz istennő neve az, ami leginkább megjelenik, a szépség istennőjéről a szemnek tetsző növényeket nevezték el.

Bodogh avvonu mentaua. A *boldogasszony* vagy *boldoganya* általában illatos, hasznos növények neveiben jelenik meg, ezt ebben az esetben a *menta* utótag is szemlélteti; a 'boldogasszony tenyere' (tudományos név) erős, mentához hasonló illatú.

Chuabaure. Ez a növénynév igen érdekes szemléleti háttérben keletkezett. Névadásának motivációjáról az *Orvosi könyvnél* jóval később, 1798-ban ír Veszelszki Antal : „A' Magyar nevéet honnét vette, tudják azt az Istóriában jártos 's költös Hazánkfiái, hogy az Át'illa régi magyar király' halála után, a' fiai a' birodalmon meg-nem egyezhetvén , Ó Buda, és Szt. Endre között majd 15. ezren febbe estek és akkor ezen fűvel magok magokat ki-gyógyították;

a'honnét ez életben meg-maradt leg-kifsebbik fíjától, a' Chaba-írenevét a' Csabától vette. (idézi Vörös 2008: 120)

Iften faua. A név szemléleti háttérében az áll, hogy a növényt papi felszentelésekkor használták.

Eordŷgh harapta fw. a név tükörfordítása a latin morsus diaboli névnek. A névadás motivációjáról Veszelszki így ír: „a' gyök-ere' kölü közepe elharapottnak látzik, a' melly a' föld' népét babonaságba keverte, mintha a' gonofz lélek írégysegből harapta vólna-e1, hogy hafznát ne vehetné az ember” (Veszelszki 1798: 349–350, idézi Vörös 2008: 315)

Papa fw. a latinból fordított név a növény értékes hatására utal.

venth Ianos kenuere. Meliusnál 'közönséges édesgyökerű páfrány', neve kettős hatásra keletkezett, egyrészt a német *Johanniswurz*, másrészt a mediterrán *szentjánoskenyér* hatására.

venufavvonu haa. Habár a latin *capillus Veneris* fordítása, magyar fejlemény, és nem azonos az árvalányhajjal. Az *Orvosi könyvben* szereplő jelentése 'bizonyos páfrány'. A könyvben megjelenik az *asszony* magyarázó elem nélkül is, **venufhaa** formában is.

5. Egyéb, a növény tulajdonságára utaló elemeket tartalmazó nevek

A dolgozat ezen részébe soroltam az olyan neveket, amelyekben a növény ízére, alakjára és egyéb tulajdonságokra vonatkozó névrészek jelennek meg, és egyik fentebbi kategóriába sem lehet őket besorolni. Ezeknek a neveknek jelentős része nem magyar eredetű, hanem fordítás vagy jövevényszó.

Chuerlelew fw. A növény levelei a cserfáéhoz hasonlítanak.

Choda fa. A német *Wunderbaum* tükörfordítása, a *csoda* előtagot egyrészt a szépség, másrészt a sokrétű felhasználási mód és gyógyító hatás motiválta.

Duchŷŷegŷ fw. Az előtag szemléleti háttere az, hogy az 'orvosi veronikát' egykor nagy becsben tartották.

Dunnue uvw fw. A 'kerti borágó' íze és illata hasonlít a dinnyééhez.

Feold epeue. Az *epe* névrész a növény keserű ízére vonatkozik.

Harom lelew fw, eoth lelew fw. A latin *trifoliata*, illetve *pentaphyllon* fordításai; a neveket egyszerűen a levelek száma motiválta.

Kapothnak. A név szláv eredetű, és etimológiailag összefüggésben van a magyar *kapta* 'patkó' szláv eredetijével. A névadás motivációja alaki hasonlóság, a levelek félkör alakúak, patkóra emlékeztetnek.

K~~ő~~ken. Az ótörök eredetű névben a *kök* szó 'ég' jelentésű, a szemléleti háttér pedig nyilván a termés kék színe.

Eoft~~ő~~. Az *ösztor* szó a szlávban 'karó' jelentésű. A nevet a növény ágas-bogas karóhoz való hasonlatossága motiválta.

Paftor ervenu. A latin *Burfa paftoris* tükörfordítása, a névadás motivációja pedig a növény háromszög alakú termése. A növény mai neve *pásztortáska*.

Pilifke fw. A szláv eredetű *piliske* szó 'tonzúra' jelentésű. A név szemléleti háttere az, hogy a növény virága hasonlít a papi tonzúrához.

Saarkerep. Az összetétellel alkotott név előtagja a virág sárga színére utal. A *kerep* utótag bizonytalan jelentésű, de talán kun eredetű; ez esetben 'hajó' jelentésű, és a szemléleti háttérben az áll, hogy a virág „két evezős vitorlás csónakhoz hasonlít.” (Vörös 2008: 354.)

Safhaguma. A 'póréahagyma' levelei hasonlítanak a sáslevelekhez.

Összefoglalás

Jelen dolgozat egy, még készülő szakdolgozat részlete, éppen ezért nem törekszik teljességre. A szerkezeti elemzésből kimaradtak a nem magyar eredetű szavak, amelyek körülbelül a névanyag felét teszik ki. A névadás motivációjának elemzése is csak részleges, a fentebbi csoportokon kívül még további vizsgálható elemek is megjelennek a nevekben. A dolgozatban megfogalmazott szempontokból is kitűnik azonban, hogy a XVI. századi növénynevek mennyire változatosak, egy-egy név mennyire összetett szemléleti háttérrel tud kifejezni. A korabeli ember számára a legfontosabb az volt, hogy a növényt mire tudja felhasználni, de megfigyeli azt is, hogy az állatvilág és növényvilág között milyen hasonlóságok vannak.

Lencsés György munkája tehát Melius *Herbariuma* mellett a kor legjelentősebb forrása a növénynévismeret feltárására, illetve nyelvtörténeti szempontból is hasznos anyagot tartalmaz. Az *Orvosi könyv* névanyaga pedig, annak ellenére, hogy részben feldolgozott, további vizsgálatokat és elemzéseket érdemel.

Bibliográfia

Rácz János

- 2000a *Agármony és bakszakáll*. In Magyar Nyelvőr 124, 118–125.
- 2000b *Húr szavunk a növénynevekben*. In Magyar Nyelvőr 124, 239–247.
- 2001 *A farkas állatnév összetett növényneveinkben*. In Magyar Nyelvőr 125, 187–202.
- 2002 *Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában III*. In Magyar Nyelvőr 126, 298–320.
- 2003 *A boglárka nemzetség*. In Magyar Nyelvőr 127, 177–182.
- 2005a *Kutya van a kertben*. In Magyar Nyelvőr 121, 419–436.
- 2005b *Összetett növényneveink ló- előtaggal 1*. In Magyar Nyelvőr 129, 338–347.
- 2006a *A bak és kecske állatnév növényneveinkben*. In Magyar Nyelvőr 130, 302–316.
- 2006b *Összetett növényneveink ló- előtaggal 2*. In Magyar Nyelvőr 130, 23–32.

Ifj. Szabó T. Attila

- 2005 *16. századi magyar növénynevek és növényismeret Váradi Lencsés György (1530-1593) Egész orvosságról való könyv azaz Ars Medica című munkája tükrében*. In *Nyelvészeti tanulmányok*, Iskolakultúra, Pécs, 2005. 142-202.

Vörös Éva

- 2008 *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. A Debreceni Egyetem magyar nyelvtudományi Intézetének kiadványai, Debrecen

XVI. századi magyar orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Varjas Béla. Kolozsvár, 1943.